

Vakıfların İmparatorluk Hayatındaki Olumlu ve Olumsuz Etkileri

Prof. Dr. Sulhi TEKİNAY

Ömer Hilmi Efendi "Ahkâmül Evkâf" adlı eserinde (1. mesela) başlığı altında vakfı şöyle tarif ediyor :

"Vakıf : Menfaati İbâdullahâ âid olur vec-hile bir aynı cenâb-ı hakkın milki hükmünde olmak üzere temlik ve temellükden mahbûs ve memnû kılmaktır." (Sungur bey, Eski Vakıfların Temel Kitabı, İstanbul 1978, s. 1).

Aynı eserin "İfâde-i mahsûsa" başlığı altındaki giriş bölümünde vakfın İslâm Hukukuna girişine ilişkin olmak üzere şu ilginç rivayet yer alıyor :

"Menkuldür ki bir gün bu yurmuştur". (a.g.e. s. LXV)

Peygamberimiz, yine aynı eserde nakledildiği gibi, bu hususta yalnız sözlü teşviklerle yetinmiş olmayıp "... Medine-i Münevvere'de mâlik oldukları yedi kût'a akarât-ı seniyyelerini vakıf ve süknâsını fukarâ-yı mü'minine şart ve bu sûretle fiilen dahî icrâ-yı teşvikat buyurmuşlardır." (a.g.e. s. LXV)

Bu kısa açıklama, İlk İslâm Vakıflarının "fakirlere yardım" gibi son derece yüce bir temel üzerinde gelişmeye başladıklarını göstermektedir.

Vakıflar, İmparatorluk devresinde çeşitli kamu hizmetlerinin görülmesini, sosyal yardımlaşmayı ve Türk-İslâm Sanatının gelişmesini etkili bir biçimde sağlanması bakımından çok önemli roller oynamıştır.

1 — Vakıflarla kamu hizmetleri arasındaki ilişkinin çok geniş ve kapsamlı bir mahiyet almasının başlıca sebebi şuydu :

Osmanlı İmparatorluğunun kamu kuruluşlarına ilişkin sisteminde belediyeler yer almıyordu. En azından 1839 da Tanzimat Fermanının okunmasına kadar durum böyleydi. Keza İmparatorluğun Bayındırlık ve Tarım İşleri ile uğraşmak üzere örgütlenmiş kamu kuruluşları da mevcut değildi.

Şüphe yok ki, bu örgütlerle görülmesi gereken hizmetler tamamen ihmal edilmiş, bir tarafta bırakılmış sayılamazdı. Meselâ Kadılar, buldukları yerlerde âdeta Belediye Başkanı durumunda idiler. (Onar, İdare Hukuku, cilt: 11. s. 676 ve dev.) Padişahın ve onu temsilen hareket edebilen Sadrâzamların, mutlak yetkilerine dayanarak önemli bazı bayındırlık ve tarım işlerinin yürütülmesini sağladıkları söylenebilir. Fakat ne de olsa bu alanlardaki boşlukların doldurulmasına duyulan ihtiyaç kuvvetli idi. İşte Vakıflar bu ihtiyaca geniş ölçüde cevap verebilmişlerdir.

Bir çok yollar, su kanalları, köprüler, okullar, hastaneler, kütüphaneler... Devlet veya kamu kuruluşları tarafından değil, Vakıflar vücuda getirilerek inşa ediliyor veya işletiliyordu.

Büyük ve zengin ülkeler fetheden İmparatorluğun sultanları, vezirleri, kumandanları,..... zaferlerden kendilerine düşen paylarla Vakıflar kurmak suretiyle belki, bir taraftan isimlerini ölümlerinden sonra dahî devam ettirmek ve hayırla yad edilmek, diğer taraftan da ahirette sevaba nail olmak isterlerdi. (Atıf Bey, Kanun-ı Medeni karşısında Evkâf, İdare Mecmuası, Temmuz 1929 sayı : 16, s. 965) Fakat vakfın kurulmasının saiblerinden ibaret olan bu istekler bir çok kamu hizmetinin görülmesini başarı ile gerçekleştiriyordu.

Bu görüntüleri bakımından kamu hizmetlerine yönelik vakıfların birer kamu kuruluşu

olduklarını söylemek acaba doğru olur mu? Öyle sanıyorum ki, bu soruya tamamen olumlu cevap vermek, yalnız bir hal için mümkündür. Eğer miri arazinin menfaatleri "Tahsis-i sahih", suretiyle bir vakfa bağlanmışsa artık bu vakıf, kamu hizmetleri gören bir kamu kuruluşu haline getirilmiş demektir. Bu noktayı biraz açalım: Bilindiği gibi kural olarak yalnız özel mülkiyete konu olan taşınmazlar vakfedilebilirdi. Mülkiyeti Devlete ait olan miri arazinin vakfedilmesi, ancak padişahın irade veya izni ile olurdu. Bu yoldan kurulan vakıflara "gayr-i sahih vakıflar" denirdi. Eğer gayri sahih vakıf, esasında Devletçe görülcek bir hizmetin ifası için kurulmuşsa, meselâ miri arazinin menfaati bir okulun veya bir hastanenin inşasına ve yönetilmesine tahsis edilmişse bu "tahsis-i sahih" tir. Ve böyle bir vakfın iptali mümkün olmaz. Buna karşı miri arazi devletin hizmet veya yardım etmek yükümlülüğü dışında kalan bir amaca tahsis edilmişse "gayr-i sahih tahsis" söz konusu olur ki, bu suretle meydana getirilen vakıfların iptali kâbilirdir.

Görülüyor ki gayr-i sahih vakıflar içinde yer alan ve "tahsis-i sahih" suretiyle kurulan vakıflar; her şeyden önce, mülkiyeti Devlete ait taşınmazın tahsisini gerekli kıldığı, sonra da yapılan tahsisle bir kamu hizmetinin görülmesi amaçlandığı için, birer kamu kuruluşu sayılmadırlar. Derece derece özel hukuka doğru kaydıkları veya tamamen özel hukuk alanında kaldıkları söylenebilir.

2 — Vakıfların imparatorluk hayatındaki hem önemli hem de olumlu rollerinden biri de sosyal yardımlaşma alanında görülür. Öksüz kızlara cehiz verilmesi; dullara, yetimlere ve fakirlere yardım edilmesi, kimsesizlerin cenazelerinin kaldırılması, gibi amaçlarla kurulan vakıflar bunun belli başlı örnekleridir.

'Avarız vakıfları', adını alan ve ihtiyaç ve zaruret içine düşenlere, özellikle doğal afetlerden yangından, desteğini kaybetmiş olmaktan zarar gören köy veya mahalle halkına yardım amacıyla kurulan vakıflar burada özellikle anılmalıdır. Bu vakıfların yardımından yararlanmak için müslüman olup olmamanın hiç önemi yoktur.

Sosyal yardımlaşma amacı güden ve kamu hizmetine yönelik vakıflara oldukça yakın düşen vakıflar, Türk ruhunun yoksullara, kimsesizlere ve felâkete uğrayanlara karşı olan derin duyarlılığını ve şefkatini yansıtmaktadır.

3 — Osmanlı Vakıfları Türk-İslâm uygarlığının en ince anıtlarını yaşatmak suretiyle güzel sanatlar alanında da son derece olumlu bir rol ifa etmişlerdir. Camiler ve mescitler gibi ibadet yerlerinin, çeşmelerin, sebillerin ve her türde mimari eserlerinin belki de en güzelleri vakıflarca meydana getirilmiştir.

Vakıfların hepsi yukarıda açıklanan ve yalnız Türklüğün değil tüm insanlığın yüzünü ağartacak kadar yüce amaçlarla kurulmuş değildir.

Osmanlı İmparatorluğunda vakıfların yokluğunu izah eden başka nedenler de vardı: Bunların başında, vakıflar hukukunu ve vakıflar tarihini inceleyenlerin hemen hemen ittifakla belirttikleri gibi müsadereeden kurtulma amacı geliyordu. Gerçekten, müstebit idarenin keyfi müsaderelelerinden korkan servet sahipleri vakıf müessesesinde emin bir kurtuluş çaresi bulmuşlardı, zira malların gelirinden küçük bir kısmının bir hayır maksadına geri kalanı da aileye veya varislere tahsisi kabildi. Böylece Cenâbi Hakk'ın mülkiyetine tabi olduğu kabul edilen, diğer söyleyişle üzerine dini bir zırh geçirilen vakıf mallara, Fuat Köprülü'nün dediği gibi, müsadereye ve zapta karşı adeta sigortalı hale geliyordu. (Fuat Köprülü, Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü, Vakıflar Dergisi, Sayı I, 1942 s: 13).

Vakfedilen mallar, hukuken Cenâbi Hakk'ın mülkiyetine geçmiş sayılmakla beraber, vakfeden kişi fiilen bu malları elinde bulundurmaya yönetmek ve bunlardan yararlanmak imkânına sahip olabiliyordu. Diğer söyleyişle vakıf, sağlığında hukuken elinden çıkardığı malları fiilen ve iktisaden kendi mal varlığında alıkoymayı başarabiliyordu (Hatemi, Medenî Hukuk Tüzel Kişileri, I, 1979, s. 55).

Vakıf, yalnız müsadereye karşı bir sigorta olmakla kalmıyor. İslâm hukukunun saklı pay kurallarını etkisiz bırakan bir çare de olabiliyordu. Böylece bir kimse, vasiyet yaparak bazı mirasçılarını mirastan uzaklaştırmadığı halde vakıf kurarak bu imkânı kavuşmuş oluyordu.

Vakfın, iyilik yapmak veya hayır işlemekle hiçbir ilgisi olmayan tamamen kişisel ve hatta egoist nitelikteki maksatlarla da kullanılabilirdiğinden gittikçe yaygınlaşmakta idi.

Ömer Lütfi Barkan, yorulmak bilmez çabalarla incelediği iki yüze yakın vakıfnâme suretinin istisnasız her birinde "şart-ı vakıf" ların, miras hukuku kurallarını değiştirdiğini veya sınırlandırdığını tesbit etmiştir. (Merhum Barkan'ın verdiği örneklerden yalnız birini nakletmekle yetineceği: Mülk sahibi vakfettiği evde oturmak haklarını, sadece karısı ile atikasına (yani azad edilmiş cariyesine) bırakıyor ve bu vakıftan evlenememeleri şartıyla yalnız bu ikisinin yararlanabileceklerini beyan ediyor; daha sonra yararlanma hakkının evlâtlara geçmesini ve ancak soy inkıraz bulduktan, yani tükendikten sonra "evin icareye verilerek alınan para ile mahalle imamının "suret-i ihlâs, olunmasını şart koşuyor. Barkan'ın belirttiği gibi sözlü edilen iki kadının bu evden yararlanmaları şer'i miras kurları (ferâiz) ile sağlanamazdı, Zira diğer miras-

guların yanında sağ kalan karının (zevce nin) pa-
yı çok önemsiz kalacak, atıka'ya ise hiçbir şey
düşmeyecekti. (Barkan, Şer'i Miras Hukuku ve
Evlâtlık Vakıflar, İst. Hukuk Fakültesi Mecmu-
ası, 1940 VI, sayı: 1, s. 156 ve der. Özellikle s.
162).

Bu vakıfta hayır amacının hemen hemen
hiç yer almadığı açıkça görülüyor.

Bu suretle kurulan vakıflar kişisel bir ta-
kım maksatları karşılamakla kalmıyordu.

Cenab-ı Hakk'ın mülkiyetine geçmiş sayı-
lan vakıf mallarının temlik ve temellükü yasak-
lanmış olduğundan bunlar artık tedavülden
kalkmakta idi. Bunun iktisadî sakıncaları im-
paratorluk hayatında büyük sancılara sebebi-
yet vermiştir.

Vakfedilen arazinin bir çoğuna vergi muafi-
yeti tanınmış olması da Devletin malî bünyesin-

de tahrip edici etkiler husule getiriyordu. Nite-
kim Koçi Bey'in 4. Murad'a verdiği meşhur ra-
porda (Koçi Bey Risalesi) vakıf sisteminin kö-
tüye kullanılmasından acı acı şikâyet edilmek-
tedir.

SONUÇ :

Osmanlı İmparatorluğunda vakıflar, bir ta-
raftan ecdadımızın sayılı ve yüce amaçlarının
baha biçilmez örneklerini, bir taraftan da hi-
le-i şer'iyeleri ve kişisel yararlar sağlamak için
aranıp bulunan kaçamak yollar sergilenmekte-
dir. Tarihimizin en güzel yapıtlarından biri, ken-
disine musallat olan zararlı kurtlardan arındı-
rılmadığı için, büyük yaralar almıştır. Osmanlı
Vakıflar tarihi hayatın gidişini işleyemiyen bir
hukuk sisteminin ne tür hileler ve tertiplerle
aşındırılabilceğini gösteren canlı örneklerle do-
ludur.